

Al-Gazali

ŻYCIE AL-GAZALEGO	2
FILOZOFIA AL-GAZALEGO	3
FILOZOFIA AL-GAZALEGO W WERSJI ŁACIŃSKIEJ	5

Postać Al-Gazalego powinna dziś zostać przypomniana współczesności, jako swoista ilustracja braku wzajemnego zrozumienia cywilizacji łacińskiej i cywilizacji muzułmańskiej oraz jako swoisty klucz do zrozumienia, jak doszło do tych wielowiekowych, często wręcz absurdalnych, nieporozumień obu kultur.

Al-Gazali, który był zarazem jednym ze „sprawców” i jedną z „ofiarn” tych nieporozumień, przez prawie dziewięć wieków, znakomicie funkcjonował w obu kulturach. W każdej z nich przedstawiany był jednak jako zupełnie ktoś inny. Europa, aż do XIX wieku, widziała w nim znakomitego filozofa arabskiego, nauczyciela średniowiecznego świata łacińskiego i autora jednego z bardziej popularnych podręczników metafizyki, z którym dyskutowała większość średniowiecznych filozofów europejskich¹. Natomiast w świecie muzułmańskim, nazywany „huggat al.-islam”, czyli „argumentem na rzecz islamu”, do dziś ma opinię największego teologa islamu, muzułmańskiego Ojca Kościoła i ostatecznego autorytetu ortodoksji sunnickiej². Jest więc tam znany jako mistyk, który swą religijną wiarę łączył z wyraźnym sceptycyzmem wobec filozofii i nauki³.

Te informacje o Al-Gazalim wystarczą, by zapytać jak to możliwe, aby ktoś o takim stosunku do filozofii mógł stać się nauczycielem łacińskiego średniowiecza i przez dziewięć wieków cieszyć się w Europie opinią znakomitego filozofa?

Otóż stało się tak dlatego, że średniowiecznemu światu łacińskiemu udostępniony został przez tłumaczy tylko jeden tekst Al-Gazalego, w którym

1. Zob. P. Bromski, *Koncepcja Człowieka a „Metafizyce” Al-Gazalego, Awicenna i średniowieczna filozofia arabska*, ATK Warszawa 1982r, str.95.

² Zob. Ph.K. Hitti, *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969r.

³ Zob. E. von Aster, *Historia filozofii*, Warszawa 1966r.

wyłożył doktryny filozoficzne Al-Farabiego, Awicenny i Awerroesa. Prawdopodobnie, był to traktat zatytułowany „Cele filozofów”, przełożony na język łaciński w XII wieku przez Dominika Gundissalvi i Jana Hiszpana w Toledo. W wersji łacińskiej tekst ten składał się z trzech części, z Logiki, Fizyki i Metafizyki⁴, z których ostatnia przetrwała do naszych czasów i znajduje się obecnie w Archiwum Watykańskim pod numerem 4481.

Ten jedyny, znany światu łacińskiemu, tekst Al-Gazalego był częścią większego traktatu, w którym ten mistyk i agnostyk chciał się z filozofią rozprawić. Jednak, aby filozofię ostatecznie zwalczyć, musiał najpierw streścić znane sobie poglądy filozoficzne. To streszczenie właśnie, jako wykład filozofii, tak spodobało się łacińskim tłumaczom w Toledo, że przetłumaczyli je na łacinę, nie interesując się zupełnie drugą częścią traktatu. W ten sposób, na prawie dziewięć wieków, Al-Gazali stał się nauczycielem scholastycznej Europy i filozofem „mimo woli”.

Kiedy więc dwadzieścia pięć lat temu, jeszcze jako student filozofii i członek grupy, która, pod kierownictwem profesora M. Gogacza, rozpoczęła prace badawcze nad średniowiecznymi tekstami filozofów arabskich i gdy do własnych analiz wybrałem teksty Al-Gazalego, nie spodziewałem się, że po upływie tylu lat przyjdzie mi zobaczyć w tym autorze symbol niemożności wzajemnego zrozumienia obu kultur i religii, w kontekście klęski, zarówno muzułmanów jak i chrześcijan, w dniu 11 września 2001 roku.

Z perspektywy Europy jawi się więc Al-Gazali jako postać dwuznaczna. Jako myśliciel, który najpierw nie rozumiał antycznej kultury europejskiej, mieszając poglądy Platona z poglądami Arystotelesa oraz jako ten, który potem sam nie został rozumiany przez średniowieczną Europę, chociaż wbrew prawdziwemu sobie, położył ogromne zasługi w jej rozwoju intelektualnym.

ŻYCIE AL-GAZALEGO⁵

Abu Hamid Muhammad Ibn Muhammad Ibn Muhammad Ibn Ahmad Al-Gazali, wśród muzułmanów otoczony jest powszechnym szacunkiem. Uważany jest za jednego z najwybitniejszych Arabów, jacy kiedykolwiek żyli. Urodził się w Tusie w Hurasanie w roku 1058. Tam rozpoczął studia pod kierunkiem Ar-Radkaniego, które kontynuował w Gurganie, gdzie jego nauczycielem był Abu Al-Qasim Al-Ismaili. Tam powstało jego pierwsze dzieło, komentarz o rodzajach szkół prawnych, które niestety nie przetrwało do naszych czasów. Około 1080 roku, Al-Gazali przeniósł się do Nisaburu, gdzie kształcił się dalej, pod kierunkiem Abu Al-Maali Al-Guwayniego, w szkole założonej przez wezyra seldzuckiego. Uczył się tam kalamu, logiki i filozofii. W 1085 r., po śmierci swojego nauczyciela, Al-Gazali związał się z Nizamem Al-Mulkiem, słynnym wezyrem sułtanów seldzuckich. Umieścił on Al-Gazalego na

⁴ Zob.E.Gilson, Historia filozofii chrześcijańskiej w wiekach średnich, Warszawa 1966, str. 214,234.

⁵ Wg. Katarzyna Pachniak, Filozofia polityki muzułmańskiej, W.A.Dialog, W-wa 2001, str.13

swym dworze i powierzył mu stanowisko w utworzonej przez siebie uczelni w Bagdadzie. Al-Gazali, w latach 1091 – 1095, wykładał tam teologię i prawo. Właśnie w Bagdadzie powstały jego trzy wielkie dzieła poświęcone doktrynie sufizmu: „Basit”, „Wasit” i „Wagiz”. Także w Bagdadzie Al-Gazali napisał traktat teologiczno-polityczny, pt. „Oszczędne przedstawienie zasad wiary” oraz kilka traktatów poświęconych filozofii, w których w sposób bezwzględny podporządkowywał filozofię teologii, warunkując sens uprawiania filozofii jej służebnością wobec teologii. Koncepcję tę przedstawił najwyraźniej w traktacie „Tahafut al.-falsifa /Rozproszenie filozofów/, datowanym na 1095 rok.

Po 1092 roku, Al-Gazali zwrócił się ku mistycyzmowi i w 1095 roku podjął decyzję o całkowitym porzuceniu uprawiania nauki. Rozdał swój majątek i wyruszył do Damaszku, gdzie modlił się i medytował. Z Damaszku udał się do Jerozolimy, Mekki, do grobu Proroka w Medynie i do grobu Abrahama w Hebronie. W końcu powrócił do Tusy, swojego miejsca urodzenia, gdzie w 1105 roku powrócił do czynnego życia intelektualnego i opisał swoje doświadczenia mistyczne w dziele „Al-Mungid min ad-dalal /Wybawiciel z błędu/. W Tusie napisał jeszcze trzy ważne dzieła z dziedziny polityki i wiary. Zmarł 8 sierpnia 1111 roku. Był jednym z najwybitniejszych teologów muzułmańskich. Jego dzieła miały ogromny wpływ na nauczanie w większości szkół teologicznych i skierowały islam ku ortodoksji. Jego wpływ na teologię muzułmańską można streścić w czterech punktach⁶:

1. Wprowadził ortodoksyjną mistykę do teologii
2. Osłabił wpływ filozofii
3. Całkowicie podporządkował filozofię teologii
4. Ożywił życie religijne.

FILOZOFIA AL-GAZALEGO

Współcześni badacze kultury muzułmańskiej uważają Al-Gazalego za jednego z najważniejszych przedstawicieli arabskiej reakcji na filozofię neoplatońską. Jego najważniejsze filozoficzne dzieła to „Maqasid al-falsifa /Cele filozofów”, „Tahafut al-falsifa /Rozproszenie filozofów” i „Miyar al-ilm /Kryterium wiedzy”, w którym streścił logikę Arystotelesa⁷. Także w innych dziełach Al-Gazali często wypowiadał się na tematy filozoficzne albo wykładał swoje poglądy na temat samej filozofii.

Al-Gazali, we wspomnianym już wcześniej traktacie „Al-Munqid”, opisał swoją drogę do zanegowania filozofii. Stwierdził, że zainteresował się filozofią, gdyż chciał poznać prawdę o filozoficznych metodach poznawania rzeczywistości. Dlatego pilnie ją studiował i niebawem – jak sam napisał – osiągnął w tej nauce dużą biegłość.

⁶ Podaję za: Małgorzata Gietka, Zniszczenie filozofii w doktrynie Al.-Gazalego, Awicenna i średniowieczna filozofia arabska, ATK Warszawa 1983, str.149.

⁷ Zob.Katarzyna Pachniak, Filozofia polityki muzułmańskiej, W.A. Dialog Warszawa 2001, str.27.

Al-Gazalii, niestety, uczył się filozofii tylko po to aby ją odrzucić. Kształcił się bowiem w klimacie klasycznej muzułmańskiej ortodoksji, która w innym miejscu widziała źródła prawdziwej wiedzy. Ale, co warto podkreślić, nie odrzucił filozofii całkowicie, jak inni ortodoksi. Wybrał z pośród nauk filozoficznych te, które jego zdaniem, nie przeciwstawiły się teologii. Były to matematyka i logika. Natomiast fizyka i metafizyka były - jak twierdził - naukami pełnymi błędów i herezji.

Al-Gazali dobrze znał filozofię Al-Farabiego oraz jego uczniów, Awicenny i Awerroesa. Uważał się więc - choć niesłusznie - za znawcę doktryn Arystotelesa i wydawało mu się, że to z jego poglądami dyskutuje. Niestety, tak jak cała kultura arabska, zamiast oryginalnych poglądów Arystotelesa poznał taką ich wersję, która powstała w wyniku pomieszania tradycji arystotelesowskiej z tradycją neoplatońską.

Gdy w 529 roku Cesarz Justynian zamknął w Atenach szkoły filozoficzne, chrześcijanie przenieśli filozofię grecką do Azji. W 563 roku św. Efrem założył w Edessie pierwszą szkołę filozoficzną, w której wykładało się poglądy Arystotelesa. Po jej zamknięciu, wykładający tam uczeni przenieśli się do Syrii, do Kinnesrin i Resainy. Tam, pisma Arystotelesa zostały przetłumaczone na język syryjski. Prawie równocześnie, w 622 roku, powstał islam, który zwalczał i usunął chrześcijaństwo, ale nie zwalczał Arystotelesa. Wręcz przeciwnie, dynastia Abbasydów kompletowała teksty Arystotelesa, sprowadzając je z Europy za pośrednictwem skrybów, których posyłała do Grecji z zadaniem odszukania i przepisania tych tekstów. Skrybowie, zauroczeni całą antyczną kulturą europejską, przepisywali wszystkie napotkane teksty, w tym także innych autorów, przypisując je wszystkie Arystotelesowi. W ten sposób świat arabski poznał np. „Enneady” Plotyna, lecz przez całe wieki uważał je za Teologię Arystotelesa⁸.

Prawdziwy Al-Gazali zwalczał filozofię. W tej walce wykorzystał jednak niektóre elementy filozofii, wprowadzając zasady greckiej dialektyki do teologii muzułmańskiej. A także, podporządkowując filozofię teologii, używał argumentów filozoficznych. Swoje zarzuty wobec filozofii, mające raz na zawsze ją skompromitować, sformułował w dwudziestu postulatach⁹:

1. Błędne jest niemanie filozofów o wieczności świata.
2. To samo odnosi się do mniemania o trwałości świata.
3. Kłamią, gdy dowodzą, że Bóg jest stwórcą świata.
4. Bezskutecznie starają się dowieść, że istnieje stwórca świata.
5. Nie umieją wykazać jedności Boga
6. Niesłusznie negują istnienie przymiotów Boga.

⁸ Zob. M. Gogacz, Dlaczego badamy średniowieczną filozofię arabską, Awicenna i średniowieczna filozofia arabska, ATK Warszawa, str. 14.

⁹ Podaję za: Małgorzata Gietka, Zniszczenie filozofii w doktrynie Al-Gazalego, Awicenna i średniowieczna filozofia arabska, ATK Warszawa 1983, str. 145, 146.

7. Błędnie twierdza, że byt pierwszy /Bóg/ nie może dzielić się na gatunki i rodzaje.
8. Mylą się twierdząc, że byt pierwszy jest istotą prostą, bez quidditas.
9. Bezskutecznie usiłują dowieść, że istota ta jest bezcielesna.
10. Nie umieją wykazać, że świat ma stwórcę i przyczynę i w konsekwencji wpadają w ateizm.
11. Nie umieją dowieść, że Bóg zna rzeczy będące poza nim, że zna rodzaje i gatunki.
12. Ani, że zna własną istotę.
13. Błędnie myślą, że Bóg nie zna rzeczy szczegółowych lub przypadłości.
14. Nie potrafią dowieść, że sfery niebieskie żyją i są posłuszne Bogu w swoim ruchu kolistym, którego przyczyną jest dusza obdarzona wolą.
15. Błędnie twierdzą, że sfery mają cel i dążenie, które je wprawia w ruch.
16. Błędna jest teoria filozofów o duszach sfer, które znają wszystkie rzeczy szczegółowe i oddziałują na nie.
17. Błędna jest filozoficzna teoria przyczynowości a filozofowie mylą się zaprzeczając temu, że ciała mogą zachować się inaczej niż zgodnie z prawami natury.
18. Nie potrafią udowodnić, że dusza ludzka jest substancją duchową, istniejącą samoistnie, bez ciała.
19. Ani, że jest ona niezniszczalna.
20. Niesłusznie zaprzeczają, że umarli zmartwychwstają oraz zaprzeczają, że istnieje radość rajy i męki piekła.

Jasno więc widać, że prawdziwy Al-Gazali - będący zarazem jedną z najważniejszych postaci kultury muzułmańskiej - filozofem nie był. Był jedynie uczonym, który znał problematykę filozoficzną i korzystał z niej używając języka filozofii i filozoficznego sposobu myślenia. To on głównie przyczynił się do zahamowania rozwoju nauki i wywołał trwałą niechęć do filozofii w świecie arabskim.

FILOZOFIA AL-GAZALEGO W WERSJI ŁACIŃSKIEJ

W świecie łacińskim Al-Gazali widziany był jako znakomity metafizyk i filozof, wierny swoim wielkim poprzednikom: Arystotelesowi, Al-Farabiemu, Awicennie i Awerroesowi. Znany był przede wszystkim jako autor znakomitego podręcznika metafizyki, w którym szczególnie interesujący dla średniowiecznych uczonych był wykład filozoficznej teorii człowieka.

Nic w tym dziwnego, gdyż w historii myśli europejskiej, zwłaszcza w średniowiecznej Europie, pytanie, kim jest człowiek, było pytaniem o znaczeniu fundamentalnym. Nic, bardziej niż odpowiedź na to pytanie, nie wpłynęło, na przestrzeni dziejów, na jakość poglądów poszczególnych

uczonych europejskich. Pytanie to zawsze było znakiem ludzkiego dążenia do poznania prawdy o sobie i do wolności. Dlatego, łacińską wersję traktatu Al-Gazalego zilustruję zawartą w nim filozoficzną teorią człowieka.

Jak wiadomo, na średniowiecznych filozofów arabskich największy wpływ wywarli dwaj wielcy europejscy filozofowie: Platon i Arystoteles. Ci dwaj uczeni, twórcy wielkich nurtów myślenia filozoficznego, także w średniowiecznej kulturze europejskiej najbardziej oddziałali na myślenie człowieka o sobie samym.

Przypomnijmy, że według Platona i wielkiej tradycji platońskiej oraz neoplatońskiej, człowiek jest tym, co w nim się poznaje. Człowiek jest więc sumą bezpośrednio poznanych cech lub scalonym obszarem doznań i oddziaływań. Człowieka może wyróżniać dowolna cecha. Według Platona, to podmiot poznający decyduje i wskazuje na ten element, który dominuje w człowieku i tworzy jego „sens”. „Sens człowieka” to tylko jego cechy, a niepoznawalna bezpośrednio istota człowieka znajduje się gdzieś poza człowiekiem i stanowi jego ideę.

Arystoteles i arystotelicy zanegowali platońskie myślenie o człowieku. Uważali, że to, kim jest człowiek wyraża jego istota¹⁰, która znajduje się w człowieku. Istoty tej nie konstytuuje poznanie, ani podmiot poznający. Istota jest niezależnym od poznania podmiotem tego, co bezpośrednio w nim poznajemy, a więc podmiotem fizycznych cech człowieka i jego jedności.

Według Arystotelesa, cechy człowieka są różne, a więc ich podmiot nie może być określony. Ten niezdeterminowany podmiot nazwał nieokreśloną materią w obszarze jednostkowego, a więc określonego człowieka. Przyczyną tego określenia materii nieokreślonej - jest forma. W istocie człowieka jest więc forma i materia. Formę Arystoteles nazywa też duszą. Dusza ma naturę materialną, lecz mimo to, jest niezniszczalna, gdyż wniknął w nią intelekt pochodzący ze sfery nadksiężycowej, zbudowanej z wiecznego tworzywa. Intelekt udzielił duszy ludzkiej cechy wiecznego trwania¹¹ i dzięki temu jest ona wieczna.

Koncepcja Arystotelesa trafiła do średniowiecznej Europy za pośrednictwem filozofów arabskich. Teoria człowieka zawarta w łacińskiej wersji traktatu Al-Gazalego, zatytułowanego przez tłumaczy: „Metafizyka”, sprowadzała się do pomieszania tradycji neoplatońskiej i arystotelesowskiej w taki sposób, że kiedy pisał o tym, kim jest człowiek, powtarzał Arystotelesa. A kiedy pisał o zewnętrznych powiązaniach człowieka z innymi bytami, to umieszczał go w kosmicznym szeregu przyczyn i skutków, w sposób typowy dla myślenia neoplatońskiego¹². Za Awerroesem, którego poglądy, nazwane

¹⁰ Zob. M.Gogacz, Wprowadzenie do etyki chronienia osób, NAVO 1998, str.74.

¹¹ Zob. M.Gogacz, Wprowadzenie do etyki chronienia osób, NAVO 98, str.75

¹² Zob. P.Bromski Koncepcja człowieka w „Metafizyce” Al.-Gazalego, Awicenna i średniowieczna filozofia arabska, ATK Warszawa 1982, str 96.

później „awerroizmem łacińskim”, głosił w Europie, w XIII wieku, Siger z Brabancji, Al-Gazali twierdził, że człowiek jest materią i posiada zniszczalną formę o materialnej naturze. Jest „zwierzęciem”, na które oddziałuje wspólna dusza ludzkości. Człowiek w chwili śmierci ginie, a jego intelekt „powraca” do wspólnej duszy, gdzie trwa jako wspólne myślenie ludzkości.

Europejskie Średniowiecze tradycję grecką i rzymską przejęło już po jej fatalnym zinterpretowaniu przez patrystyków. Nic więc dziwnego, że w konsekwencji od X do XII wieku podlegało dyskretnemu wpływowi, a od XII wieku zupełnie wyraźnemu oddziaływaniu filozofii arabskiej, reprezentowanej głównie przez Al-Farabiego, Awicennę i Awerroesa - ale także przez Al-Gazalego¹³, który dzięki streszczeniu myśli trzech pierwszych filozofów, mimowolnie jawił się średniowiecznym uczonym jako metafizyk. Jego teksty, w wersji łacińskiej, uczyły myślenia metafizycznego przeciwstawiającego filozoficzną teorię bytu relacjonistycznej tradycji neoplatońskiej. Nie można więc mieć żadnych wątpliwości co do ogromnej roli łacińskich tekstów Al-Gazalego w kształtowaniu europejskiej formuły metafizyki.

Jako człowiekowi o wielkim umyśle i temperamencie naukowym możemy mu współczuć, że historia europejskiej kultury tak całkowicie zaprzeczyła jego prawdziwemu obliczu. Ale jako Europejczycy jesteśmy mu wdzięczni za dołożenie chociażby jednego ogniwa do łańcucha naszej kultury. Dzięki jego streszczeniu wielkich filozofów arabskich lepiej rozumiemy, dlaczego Dante w swojej wędrówce po piekle spotkał:

I Awicennę i Hipokratesa
Galiena, cnego Senekę Liwiusza
Tuliusza, przy nich skał i drzew pieśniarza
Który zwierzęta mową swą wzrusza
I Awerroesa, twórcę Komentarza¹⁴

¹³ Zob. Awicenna i Średniowieczna filozofia arabska, Dlaczego badamy średniowieczną filozofię arabską, M. Gogacz, Opera Philosophorum...t.IV, ATK Warszawa 1982, str.12.

¹⁴ Dante, Boska Komedia, tłum. E. Porębowicz, Piekło, pieśń IV, wiersze 141-145